

2018 YILINDA BASILAN TARİH DERS KİTAPLARINDA ERMENİLER KONUSUNUN
ELE ALINIŞI ve TOPLUMSAL HAFIZA

The ADDRESSING of the ARMENIAN ISSUE in the HISTORY COURSEBOOKS
PRINTED in 2018 and COLLECTIVE MEMORY

Nejla GÜNAY

Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi, E-posta: ngunay@gazi.edu.tr
orcid.org/0000-0001-5895-8359

Article Info

Article Type	Research & Theoretical
Received	03.08.2019
Accepted	08.10.2019
DOI	10.17497/ tuhed.601250
Corresponding Author	Nejla GÜNAY
Cite	Günay, N. (2019). 2018 yılında basılan tarih ders kitaplarında Ermeniler konusunun ele alınışı ve toplumsal hafıza. <i>Turkish History Education Journal</i> , 8(2), 536-561. DOI: 10.17497/ tuhed.601250

Öz: Bu çalışmada toplumsal hafıza oluşturmada önemli bir işleve sahip olan tarih ders kitapları incelenmiştir. Bu çalışmanın amacı; ortaöğretim tarih ders kitaplarında Ermenilerle ilgili konuların nasıl ele alındığının ortaya konmasıdır. Ermenilerle ilgili konular güncelliğini korumakta ve Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelik bazı iddialar ortaya atılmaktadır. Bu da Ermenilerle ilgili konuların gelişigüzel ele alınmamasını ve bu hususta toplumsal hafıza oluşturulması gerektiğini düşündürmektedir. Bu bağlamda, doküman incelemesi yöntemi kullanılan çalışmada elde edilen veriler betimsel analiz ile yorumlanmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan ve 2018-2019 öğretim yılında okullarda okutulan tarih ders kitaplarında özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemi, milliyetçilik akımının etkisi, Ermeni sorunu gibi konular olmak üzere eksiklikler tespit edilmiştir. Ders kitaplarının, konuyla ilgili yeni araştırmalar incelenmeden kaleme alındığı, farklı yazarlar tarafından hazırlanan kitaplarda aynı konu hakkında birbirine zıt görüşler ortaya konduğu belirlenmiştir. Ders kitaplarının akademik bilgiler yerine yazarların duygu ve düşüncesi doğrultusunda hazırlandığı tespit edilmiştir. Çalışmada Ermenilerle ilgili konuların tarih ders kitaplarında çok farklı şekillerde ele alındığı, yeni bilgi ve bulguları değerlendirmekten uzak olduğu tespit edilmiştir. Ders kitaplarının Milli Eğitimin amaçlarına uygun hale getirilmesi için öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Ders Kitabı, Ermeniler, Toplumsal Hafıza, Eğitim

Abstract: In this study, history coursebooks which play a significant role in building up a collective national memory were investigated. The aim of this study is to put forward how the Armenian issue was handled in high school history coursebooks. Issues relating to the Armenian problem are still important and accusations on the Republic of Turkey are brought forward on these matters; hence, these issues need to be handled with care and collective national memory has to be formed regarding this issue. In this context, the data that was gathered through document screening was examined using descriptive analyses. Deficiencies on topics such as the last era of the Ottoman Empire, the effects of nationalism and the Armenian issue were noted on these books, which were prepared by the Ministry of National Education and used in 2018-19 academic year. It was noted that these books were written without exploring new studies, and different authors of the book wrote clashing ideas on identical topics. Furthermore, it was observed that these books were written according to the thoughts and feelings of the authors rather than academic facts. Similarly, it was seen that topics relating to Armenians were handled very differently, and they were far from reviewing new notions and findings. Suggestions were provided to make the coursebooks suitable for the purposes of national education.

Keywords: History, Coursebooks, Armenians, Collective Memory, Education

Extended Summary

Purpose

The aim of this study is to investigate how the Armenian issue was handled on the 8th grade Turkish Revolutionary History and Kemalism coursebooks as well as on the 10th and 11th-grade History coursebooks that have been in use in Turkey since 2018.

Method

In this study, qualitative analyses after the literature review were used. The 8th grade Turkish Revolutionary History and Kemalism coursebooks as well as the 10th and 11th-grade History coursebooks that have been in use in Turkey since 2018 were investigated to see how they handled the Armenian issue. The coursebooks were investigated using document analysis method, which is a qualitative research method. The data was interpreted through a descriptive analysis method.

Results and Discussion

The 10th-grade History coursebook talks about how Anatolia became the land of the Turks starting with the first Turkish landing in Anatolia after 1071 Malazgirt War, and also about the social and cultural developments between the founding of the Ottoman State and the end of the 16th century. Some statements on the first settlements in Anatolia creates misunderstandings, suggesting that the whole Eastern Anatolia region belonged to the Armenians, which is incorrect. Moreover, the statements on the section that mentions the precautions by Kayqubad I against the Mongolian invasions, which emphasize that the Armenians thought of the Turks as the sole resort against the Mongolian invasions, are in contradiction with the information given on the earlier sections of the coursebook. Considering that the strength of the nations is the decisive factor in international relations, it is seen that the Armenians accepted Seljuk sovereignty in Anatolia because the Seljuks were powerful. Furthermore, there is significant false information on the page that talks about the 1176 Myriokephalon War between the Byzantine Empire and the Turkish Seljuks that mentions the role of the Armenian Patriarchate, which has not been formed until 1461.

The 11th-grade History coursebooks' contents are limited to Ottoman History between the 16th and the 20th century, as well as European history revolving around the relations between the Ottoman Empire and the European states. The coursebook contains many contradictory statements about the Eastern Issues, which was first brought up in 1815 on the Congress of Vienna. For instance, the coursebooks talk about the 'Asian soil'; however, it cannot be understood which lands it talks about, or what importance these lands have for the Armenians. Additionally, it also states that the Armenians are Orthodox Christians even though the Armenians have their own private apostolic communions. Furthermore, it talked about what the Armenians experiences in the nation system of the Ottoman Empire; however,

it gave no information whatsoever about what the nation system is. The acts of the Armenians were listed in chronological order. However, significant mistakes were noted on the listing of the uprisings. Furthermore, the 'Law of Relocation' was not explained sufficiently on the coursebook. Finally, it has not been mentioned in the coursebook that the Muslims of Van, Bitlis, Erzurum, and Erzincan were also forced to migrate because of the Armenian and Russian attacks during the relocation of the Armenians.

The historical reality of the term 'millet-i sadıka' (faithful nation), which keeps coming up on the 11th-grade History and on the 8th Grade Turkish Revolutionary History and Kemalism coursebooks, is debatable in nature. It is known that it is a romantic expression of some literate Ottomans to prevent the Armenians from uprising.

It is usually said on the investigated coursebooks that the Armenians were a harmonious nation and they rioted because of the provocations of other countries. On the Armenian riots, they also mention Russia while talking about England and France. However, Russia did not support the Armenians in 1890-1905 which was when the Armenian riots were happening the most. Additionally, the coursebooks also make it feel like the Armenians only lived in the Ottoman Empire. The fact that Armenians also lived under Russian and Iranian rule cannot be understood from these books.

On the investigated coursebooks, it is seen that the Armenians were referred to as 'Millet-i Sadıka' (faithful nation); however, this phrase is not present on the Ottoman documents.

It is also seen that terms such as province – city, minority – Non-Muslim, Eastern Anatolia and Patriarchate were misused. Furthermore, historical concepts were tried to be given by adapting them to the actual times. This attitude leads to a misunderstanding of the historical facts and concepts.

Conclusion

From this study, it is concluded that strategic topics such as the Armenian issue were not taught on the investigated coursebooks under a strict plan but they were rather delivered to the students via the coursebooks according to the personal information and experience the authors possessed. It is also seen that the trains of thought and the ideologies of the authors were the most decisive factor in how these strategic issues were addressed. It is concluded

that the coursebooks repeated the same mistakes of the old books and did not include the new findings of the academic studies. Therefore, we recommend the following suggestions in order to fix the issues arising with these coursebooks:

The Armenian issue on the Ottoman Empire should be dealt with a simple approach and aggressive statements should be avoided. Rather than polarizing, the common traits of the two nations should be prioritized. It should be noted that the uprisings of the Armenians were caused due to the increased nationalistic ideas, which was a problem for some of the European countries in the 19th century. Even after the Armenian riots, it is seen that some Armenians were given high ranking positions on the government. This should also be emphasized on the coursebooks. The law of relocations should be explained sufficiently and the students should learn, interpret and connect the incidents correctly.

Giriş

Geçmiş kapsayan ve geleceği şekillendiren bir kavram olan tarih, öğretimde önemli bir işleve sahiptir. Öğrencilerin geçmişten yola çıkarak bugünü anlamasına, onlara millî kimlik duygusu verip kültürel köklerini anlamalarına ve yetişkinlik dönemindeki hayatlarına hazırlanmalarına yardımcı olma amaçlarını taşır (Aslan, 2006: 164-165). Ayrıca devletine ve milletine bağlı bireylerin yetişmesine katkı sağlar. Ancak genel olarak bu şekilde düşünülen tarih öğretimi, Türkiye’de daha çok bilgi aktarımını hedeflemektedir. Liselerde Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi dersi okutularak öğrencilere değer ve beceri kazandırma çabası gösterilmeye başlanmışsa da bu genelleştirilememiştir (Safran, 2008:18). Bu durum, uluslararası ilişkilerde Türkiye Cumhuriyeti’ni meşgul eden Ermeniler, Kıbrıs, Ege Adaları gibi yabancı muhatapların takip ettikleri konular için de aynıdır. Özellikle Ermenilerle ilgili konular her yıl uluslararası alanda Türkiye’ye bir tehdit ve şantaj aracı olarak gündeme getirilmektedir.

Toplumsal hafıza, geçmişte yaşananların bir toplamı olarak sadece tarih değil, tarihle ilişkinin belirlenmesi ve hatta yeniden inşası anlamına gelmektedir. Yeni kuşaklar bir önceki kuşaktan teslim aldığı mekânlarda toplumsallaşmakta, gelenek ve görenekler üzerinden davranışlarını yönlendirmekte, ders kitapları, hikâyeler, türküler ve benzerlerinden

öğrendikleri ile tarih anlayışlarını biçimlendirip ana dillerinde düşüncelerini şekillendirmektedir (İçen, 2019: 76-77). Ermenilerle ilgili konulara karşılık Türkiye'nin tezlerini güçlendirebilecek Balkanlar, Kafkasya ve Mezopotamya'nın kaybı, buralardaki Türk ve Müslüman halka ne olduğu, nasıl bir zulme uğradıkları gibi konular da öğrencilere gerektiği gibi öğretilmemektedir. Durum böyle olunca da Türkiye Cumhuriyeti halkının bir "toplumsal hafızası" oluşmamaktadır. Ancak Ermenistan'da Türkiye'nin tam tersi bir durum vardır. Okutulan tarih ders kitaplarında tamamen "toplumsal hafıza" oluşturmaya dönük bir program hazırlandığı görülmektedir.

Ermenistan'da okutulan ders kitaplarında, toplumun hafızasını canlı tutulacak bir program izlenmektedir. 1915 Olayları, 8. ve 11 sınıf tarih ders kitaplarında detaylı olarak işlenmektedir. 8. Sınıf kitabında üç sayfa, 11. sınıf ders kitabında ise 12 sayfalık yer ayrılan bu konunun anlatımında görsellerden yararlanılmakta ve anlatımda "Biz" ve "öteki" kavramlarının canlı tutulduğu görülmektedir. 8. Sınıf kitabında "Ermenilerin Büyük Felaketi" şeklinde nitelendirilen 1915 olayları için 11. Sınıf ders kitabında "Büyük Ermeni Felaketi" ve "Ermeni soykırımı" kavramlarının birlikte kullanıldığı ve Türklerin Türk olmayan Müslümanları Türkleştirmeye çalıştığı, Hristiyanları yok etmeyi planladıkları yönündedir. Öte yandan bugünkü Türkiye Cumhuriyeti coğrafyası içinde yer alan bazı bölgeler; Batı Ermenistan, Kilikya, Küçük Asya şeklinde tasnif edilip buraların en eski Ermeni yerleşim bölgeleri olduğu ileri sürülmektedir. Ermenilerin, çok zor şartlar altında Türklere karşı koymaya çalıştıkları, ama yalnız oldukları ve orantısız güce maruz kaldıkları için yurtlarından sürüldükleri iddia edilmekte, öğrencilerin bilinçaltına Türklerin çok kötü bir millet olduğu imajı yerleştirilmektedir (Bozkuş, 2015:92-94). Böylece Ermenistan'da öğrencilere milli bir bilinç kazandırılıp farkındalık oluşturulmaktadır.

Bu çalışmanın amacı Türkiye'de tarih ders kitaplarında Ermenilere yönelik yazımın incelenmesidir. Çalışmada ayrıca tarih öğretim programında yer alan Ermenilerle ilgili konuların nasıl işlendiği, ders kitaplarındaki içeriğin, akademisyenlerin ortaya çıkardığı yeni bulgu ve bilgileri değerlendirip değerlendirmedeği ve kitaplar arasında tutarlılık olup olmadığının ortaya konması amaçlanmaktadır.

Yöntem

Araştırma Modeli

Çalışmada literatür taraması sonrasında nitel çalışma yöntemlerinin kullanıldığı bir durum tespiti yapılmıştır. Nitel bir çalışma; gözlem, görüşme ve doküman çözümlemesini esas alan, algıların, olayların doğal ortamlarında gerçekçi ve bütüncül biçimde ortaya koyan bir yöntemdir (Yıldırım ve Şimşek, 2008:19).

Bu çalışmada; Türkiye’de 2018 yılından itibaren öğrenimde olan tarih ders kitaplarında Ermenilerle ilgili ifadelerin yer aldığı Ortaöğretim (lise) düzeyindeki 10. ve 11. Sınıf tarih ders kitapları ile ortaokul düzeyindeki 8. Sınıf Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük ders kitapları incelenmiştir. Bu kapsamda çalışmada nitel çalışma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi uygulanarak ders kitapları incelenip veriler betimsel analizle yorumlanmıştır.

Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini 2018-2019 eğitim-öğretim yılında Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı okullarda okutulan bazı ders kitapları oluşturacaktır. Örneklem grubu, “Ermenilerle ilgili konuları” içeren ders kitaplarıdır.

Veri Toplama Araçları

Konuyla ilgili literatür taraması yapılarak doküman analizi yöntemi uygulanmıştır.

Verilerin Analizi

Konuyla ilgili kaynaklara, ders kitaplarına ve müfredat programlarına ulaşılarak bilgiler konuyla bağlantılı bir şekilde ele alınmıştır.

Bulgular

Ortaöğretim Tarih 10 Ders Kitabı

10. sınıf ders kitabında anlatımda yer alan eksikliklerle yanlışlıklar üzerine elde edilen bulgular aşağıdaki başlıklar altında değerlendirilmiştir.

Anadolu'daki Ermeniler

Anadolu'da ilk Türk yerleşmesi konusuyla başlayan ders kitabında *"Bu yüzden Bizans, bu yüzyıl başlarında Doğu Anadolu'daki Ermeni prensliklerini yıkıp buradaki halkı kitleler halinde Orta Anadolu'ya sürmüştür. Bizans'ın Ortodoks mezhebini bu milletlere dayatması, halkı Bizanslılardan daha da uzaklaştırmıştır (Yüksel, 2018:16)."* ifadesindeki "Doğu Anadolu" kavramı muğlaktır. Doğu Anadolu'nun tarihsel olarak Ermenilere aitmiş gibi algılanmasına sebep olmaktadır. Ayrıca Doğu Anadolu kavramı günümüze özgüdür. Bu anlatımda "Doğu Anadolu" yerine, Türklerin Anadolu'ya girdiği dönemde, Ermenilerin Bizans'a bağlı küçük prenslikler şeklinde var olduklarından bahsedilmelidir. Çünkü Türkler Ermenilerle Van ve Kars'ın doğusunda kalan bölgelerde karşılaşmışlardır (Urfalı Mateos'un Vekayinamesi, 2000:100-102,157). Öte yandan Bizans, Türk akınları üzerine bazı Ermenileri Orta Anadolu ve Sivas'a zorunlu göçe tabi tutmuştur (Ostrogorsky, 1999: 291-292).

Bir diğer husus ise *"Ermenilerin Hristiyan oldukları hâlde Bizans'tan farklı bir mezhepleri olduğu ve bu mezhebin ne olduğu"* nun açıklanması gerekliliğidir. Diğer türlü Bizans'ın Ermenilere baskısının nedeni yeterince açıklayıcı olmamaktadır. Aynı durum sayfa 16'da yer aldığı üzere Ermenilerin Bizans yerine Selçuklu yönetimini tercih etme sebeplerinin yeterli kanıtlarla desteklenmemiş olmasında da görülmektedir.

Ermenilerin Türkleri çare olarak gördüğü, herhangi bir direniş göstermedikleri şeklinde ifadelerle 37. sayfada I. Alaeddin Keykubad döneminde Moğol istilasına yönelik alınan önlemlerden söz edilirken *"Ticari faaliyetlere zarar veren Ermeniler de itaat altına alınmıştır (37)."* şeklindeki ifade kitabın daha önceki bölümlerinde verilen bilgilerle çelişkilidir. Bizans karşısında Selçukluların güçlü olması Ermenilerin Selçuklu egemenliğini tanımada etkili olmuştur. Bu konuda Köprülü (1986:253) *"Kilikya Ermenileri, fırsat buldukça Akdeniz kıyılarındaki Hristiyanların da yardımıyla isyan ederler, fakat daima mağlûp olurlardı."* şeklinde bir tespitte bulunmuştur. Ermeniler, Anadolu'daki kargaşa dönemlerinde Türk hâkimiyetini tanımama eğilimi gösterip düşmanla işbirliği yapabilmişlerdir. Haçlılardan zulüm gördüklerinde tekrar Türk hâkimiyetini benimsemişlerdir (Runciman, 1986:147; Cahen, 1984:111-132; Turan, 1971:312-313,342-345; Alptekin, 1988:233-255,304,309-310). Her ulus gibi Ermeniler de kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmişlerdir.

Ermeni Patrikliği

Türkiye Selçuklu Devleti'yle Bizans arasında 1176 yılında yapılan Miryokefalon Savaşı'ndan sonraki gelişmelerin anlatıldığı sayfada "*Miryokefalon Savaşı'ndan sonra II. Kılıç Arslan'ı tebrik için gelenlerin içinde Ermeni Patriğinin de bulunduğu Ruhani liderler vardır. Patrik Sultana: 'Muzaffersiniz. Tanrı mübarek etsin.'* demiştir. (s.23)" ve ilerleyen sayfalarda İstanbul'un fethi sonrasında "*Hahambaşı, Ortodoks ve Ermeni patriklerini İstanbul'a getiren Fatih, Bizans İmparatorluğu'nun geleneği ve merkezîyetçi politikasını bu alanda göstermiştir (130)*" ifadelerine bakıldığından ciddi bir bilgi eksikliği görülmektedir. Çünkü anlatılan dönemde Ermeni Patrikliği henüz yoktur.

Ermeniler Bizans hâkimiyetinde oldukları sırada Patriklik seviyesinde bir kurum yoktu. Ermeniler Bizans'ta, episkoposluk seviyesinde temsil edilmekteydi. Episkoposluk makamı Fatih döneminde "muraşhasalık" şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Bu, dini gücünü Ermenilerin ilk kilisesi olan Eçmiyazın'deki Ermeni Kilisesi'nden, siyasi gücünü ise Osmanlı hükümdarından alan bir yapılanmaydı. İstanbul Ermeni Kilisesi, Osmanlı Devleti'nin diğer Ermeni dini merkezleri üzerinde siyasi otorite kurmasıyla güç kazanmış, "Muraşhasalık" "Patrikhane" şekline dönüşmüştür (Güllü, 2013:13). Ders kitabındaki bu eksik bilgi Ermeni Patrikliğinin Osmanlı Devleti'nden hatta Selçuklulardan daha önce varmış gibi bir algı oluşturmaktadır. Patrik yerine Ermenilerin dini önderi gibi ifadeler kullanılması daha uygundur.

Ortaöğretim Tarih 11 Ders Kitabı

11. sınıf ders kitabında anlatımda yer alan eksiklikler ve yanlışlıklar üzerine elde edilen bulgular aşağıdaki başlıklar altında değerlendirilmiştir.

Şark Meselesi

Ders kitabında "Şark Meselesi" nin anlatımında çelişkili ifadeler yer almaktadır. Kitabın 94. sayfasında, bu konu açıklanırken "*XIX. yüzyıldan itibaren hız kazanan Şark Meselesi kapsamında Türkleri Balkanlar'dan çıkarmak İstanbul'u geri alma düşüncesiyle hareket edildi. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin Asya toprakları üzerinde yaşayan azınlıklarına önce özerklik verilmesi daha sonra da onların bağımsızlığa kavuşturulması hedeflendi (s.94)*" ifadelerine bakıldığında cümle düşüklüğü dikkate alınmazsa, Avrupalı Devletler tarafından Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan çıkarılarak, burada yaşayan gayrimüslimlerin özerklik veya bağımsızlık elde etmesi için çalışılması ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan atılıp İstanbul'un ele

geçirilmesinin amaçlandığı vurgulanmaktadır. Bu yönü ile değerlendirildiğinde doğru bir tespittir. Ancak burada yer alan “Osmanlı Devleti’nin Asya toprakları üzerinde yaşayan azınlıklarına önce özerklik verilmesi daha sonra da onların bağımsızlığa kavuşturulması hedeflendi.” ifadesi konuyu ortaya koymaktan uzak ve yoruma açıktır. Asya toprakları üzerinde yaşayan gayrimüslimlerden kast edilen Ermeniler mi yoksa başka bir topluluk mudur? Eğer burada kastedilen Avrupalı büyük devletlerin bir Ermeni Devleti kurma projesi ise 1815 yılında toplanan ve “Şark Meselesi” ifadesinin ilk kez ortaya çıktığı “Viyana Kongresi”nde gündeme gelmemiştir. Dolayısıyla Asya toprakları ifadesinden hangi toprakların kastedildiği, bunların Ermenilerle ilişkisinin ne olduğu anlaşılamamaktadır. Çünkü Viyana Kongresi’ne katılan Büyük Devletlerin kendi aralarında birçok problemleri ve rekabetleri vardı.

Bu rekabet, Osmanlı toprakları üzerinde devam etmiş ve karışıklar çıkarılan Balkanlardaki Osmanlı hâkimiyeti zayıflatılmıştır (Kurat, 1987: 300-301; Küçük, 1979:607-638, Kodaman, 1983:162). Açtıkları müesseselerde aralarında Ermenilerin de olduğu Osmanlı vatandaşlarını himaye edip müşterileri haline getirmişlerdir. Kendi inançlarını onlara kabul ettirmeye çalışmışlardır. Bunun sonucunda Ermenilerin din ve mezhep mücadelesi, Müslümanlarla değil birbirleriyle olmuştur (Kocaş, 1967:52). Bunun ders kitabında “Ortodoks olan Ermeniler arasında İngiltere ve Fransa’nın etkisiyle Katolik ve Protestanlık mezhepleri de yayıldı (s.107).” ifadesi ile verilmesi, Ermenilerin Fener Rum Patrikhanesi’ne bağlı bir Ortodoks unsur olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Hâlbuki Ermenilerin kendilerine özgü, apostolik bir mezhebi vardır. Öğrencilerde yanlış bir öğrenme olmaması için, bu bilgi eksikliği giderilmelidir.

Millet Sistemi

Kitapta, “Fatih Sultan Mehmet Dönemi’nde kurulan millet sistemi içerisinde uzun yıllar boyunca Ermeniler Osmanlı Devleti’nde huzur içinde yaşadılar (s.106).” ifadesi kullanılmış, ancak millet sisteminin ne olduğu, nasıl uygulandığı ve nasıl sona erdiği anlatılmamıştır. Aynı durum ilerleyen sayfalarda “Osmanlı Devleti’nde millet sistemine ve meslek gruplarına... (s.128)” ifadelerinde de görülmektedir. Sadece “millet sistemi” diye bir ifade var ama içeriğine dair herhangi bir açıklama yoktur. Öte yandan millet sistemi içerisinde yer alan gayrimüslim cemaatlerin siyasi, kültürel ve ekonomik dönüşümüne sebep olan Tanzimat ve Islahat fermanlarının içeriği ve uygulanması anlatılmamaktadır. Bu durum öğrencilerin gayrimüslimlerle Osmanlı Devleti’nin yaşadığı sorunları anlayamamalarına sebep olabilir.

Millet-i Sadıka

Kitapta “Osmanlı Devleti’nde “Millet-i Sadıka” adıyla anılan Ermeniler, devlet içerisinde önemli mevkilere getirilmişti (s.106)” ifadesinde yer alan Ermeniler, sayfa 87’de kavramlar kısmında “millet-i sadıka” ve sayfa 126’da 17. soruda “milleti sadıka” olarak farklı şekillerde yer almıştır. Bu konuda arşivlerde yapılan çalışmalar neticesinde Osmanlı Devleti’nin resmi yazışmalarında bu ifadeyi kullandığı tespit edilememiş ancak bazı yazarların bu ifadeyi kaynak göstermeden kullandıkları belirlenmiştir.

Karal’a atıf yapan Öke (1996:106), Ermeniler için “Osmanlı kültür, yaşam tarzı ve yönetim biçimini de benimseyerek kısa zamanda Türkler’in güvenine layık olup “millet-i sâdıka” ünvanına hak kazandığını kaydetmektedir.” ifadesini kullanmaktadır. Ancak Karal’ın atıf yapılan eseri incelendiğinde “millet-i sadıka” ifadesine rastlanmamıştır. Karal, Ermenilerin Türkçe konuştuklarını, mesleklerini ve kültürlerini serbestçe icra ettiklerini, önemli görevlere getirildiklerini ve Osmanlı ekonomisi içerisinde önemli rol oynadıklarını ifade etmektedir (Karal, 1983a:126-128). Hocaoğlu (1976:62-64) bu konuyu “Teba-i sadıka efsanesinin aslı” şeklinde takdim edip Ermenilerin kendi çıkarları söz konusu olduğunda Türk devletinin düşmanlarıyla iş birliği yaptığını belirterek bu ifadeyi ret etmektedir. Göyünç (2005), Sevinç (2004), Uras (1987), Gürün (1985), Kocaş (1967), Sonyel (2009) eserlerinde bu ifadeyi kullanmamışlardır.

Ermeniler üzerine yapılan araştırmalarda yer almayan “millet-i sadıka” ifadesi, ders kitaplarında ilk defa 1976 tarihli, Yılmaz Öztuna’nın “Lise III” tarih ders kitabında yer almıştır. Ermeni terör örgütü ASALA’nın Türk diplomatlarına yönelik saldırılarının arttığı bu dönemde ders kitabında Ermeni meselesine yer verilmiştir (Alaca, 2018:566). Kitapta konuyla ilgili bir okuma parçası bulunmaktadır. “Türkler, kendi hallerinde, işleri güçleriyle uğraşan bu kavme <<millet-i sadıka>> derlerdi (Öztuna, 1976:195)” ifadelerine herhangi bir kaynak gösterilmemiştir. Bu okuma parçası Öztuna’nın (1967:142) “Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi” adlı eserinin 12.cildinde yer almakta ve burada da kaynak gösterilmemektedir.

1876’da I. Meşrutiyet ilân edildi. 1877-1878 Osmanlı Rus harbi sırasında bazı Ermeniler Rus ordusunda Osmanlı Devleti’ne karşı savaşırken bazıları da Meşrutiyetle gelen ortam içerisinde, hem iktisadi imkân ve devlet kademelerindeki ağırlıklarını artırmaktaydı. Rus orduları galip geldiğinde Patrik Nerses, Patrikhane namına Grand dük Nikolas’ı ziyaret ederek

Şarkî Anadolu'da müstakil veya Rus kontrolü altında bir Ermeni devleti kurulması isteğini iletip aynı maksatla Avrupa'ya bir heyet gönderilmişti (Şimşir, 1989:173).

Ermenilerin bir kısmının devletin yanında, bir kısmının da düşmanlarla işbirliği hâlinde olma durumu bundan sonraki dönemlerde de görüldü. Mesela I. Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusunda savaşıp can veren Ermeni askerler varken tek kurşun atmadan düşmana teslim olan Ermeniler vardı (Günay, 2015:309-313). I. Dünya Savaşı'nda düşmanla işbirliği eden Ermeniler varsa da devletin yanında olanlar da bulunmaktaydı. Bu yüzden "Ermeniler" gibi genelleyici ifadeler kullanılmamalıdır.

1878 yılında savaş bitmesinin ardından önce Ayestefanos, sonra bu anlaşmanın geçersiz sayılmasıyla da Berlin Antlaşması imzalandı. Bu anlaşmanın 61. maddesinde Ermeniler için ıslahat yapılması hükmü bulunmaktaydı. Ders kitabında bu konuyla ilgili "1878 Berlin Antlaşması, XIX. ve XX. yüzyılda yaşanan Ermeni Meselesi'nin başlangıcıdır (s.107)." şeklinde bir ifade kullanılmıştır. Ancak Ermenilerle ilgili sorunlar Berlin Antlaşması ile başlamaz. Bu antlaşmayla Ermenilerle ilgili konular uluslararası hâle gelmiştir. Avrupalı devletler Ermenileri kullanarak Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmışlar, Ermenilerden bazılarının devlete bağlılık duygusu zayıflamıştır.

Devletin dağılmasını engellemenin tek çaresinin meşrutiyeti yeniden ilân etmek olduğu düşünüldü ve II. Abdülhamit 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'i ilan etti. Bu rejim, "Eşitlik, Özgürlük, Adalet" parolasını benimseyip ayrılıkçı faaliyetlere son vermek istedi. Devlet adamları bazı unsurlara hitaben yaptıkları konuşmalarda onların sadık tebaa olduğu vurgusu yaptı. Örneğin Maarif Nazırı Hakkı Bey, Rumların ayrılıkçı bazı talepleri üzerine Fener'deki Rum mektebini ziyaret ederek şu konuşmayı yapmıştır:

Hükümetin Rum millet-i sadıkası hakkındaki hissiyatı gayet samimi ve vedatkârane olup... genç Türkiye'nin maksad-ı yegânesi bilumum Osmanlı Rumlarına kendisinin niyet-i halisanesini anlatmak olup, yoksa onların mevcudiyet-i milliyelerini bel' etmek gibi bir meslek takip olunmadığını ("Maarif Nazırı Hakkı", 1327).

Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısı ve yönetim anlayışı ile yukarıda da görüldüğü üzere son döneminde yaşananlar göz önüne alındığında "Tebaa-i Sadıka/Millet-i Sadıka" ifadesinin, devletin Ermenileri diğer unsurlardan ayrı tutmak için kullanması gerçekçi görünmemektedir. Öte yandan Rumlar için de böyle bir ifadenin kullanıldığı düşünüldüğünde

dönemin şartları içerisinde geliştirilmiş bir söylem olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca daha önce de ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti'nin, yazışmalarında bu ifadeyi kullandığı tespit edilememiştir. Bu ifade devlet tarafından sadık olarak nitelendirilen bir milletin ayaklanmasını açıklamaktan uzak, kendi içinde çelişkiler barındırmaktadır.

Ermeni Ayaklanmaları ve Tehcir

Kitapta temel sorunlardan biri Ermenilerin, Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin hukuki boyutunun ortaya konulmamasıdır. Ermenilerin Osmanlı vatandaşı mı, Osmanlı Devleti'nin komşusu mu olduğu kitaptaki anlatımdan anlaşılammaktadır. Bir diğer önemli husus *“Osmanlı Devleti’ni parçalamak ve toprakları üzerinde kukla devletler kurmak isteyen Avrupalı güçler hedeflerine varmak için birçok yöntem denemiştir. Bu yöntemlerden biri de Ermeni komitacılar vasıtasıyla katliamlar yaparak provakatif eylemler yaptırmaktır (s.107).”* ifadesindeki *“kukla devletler”* sözü, yaşayan Türkçenin en doğru şekliyle kullanımı prensibinden uzaktır. Osmanlı Devleti'nden ayrılarak kurulan devletlerin bağımsız hareket ettikleri düşünülürse mantıklı da değildir.

Ermenilerin eylemleri kitapta bir tablo şeklinde kronolojik olarak sıralanmıştır (s.108) İlk Ermeni ayaklanması burada belirtildiği gibi 1890 tarihindeki Erzurum Ayaklanması değil 1861-1862 yıllarındaki Zeytin Ayaklanmasıdır. Sason İsyanının anlatımındaki *“1891 yılında Batman’ın ilçesi olan Sason’a gelerek çeteler kurdu.”* ifadesi de yanlıştır. O dönemde Batman diye bir il yoktur. Adana olayları ise bu kitapta anlatıldığından çok daha farklıdır, bu konuda önemli düzeltmeler yapılması gereklidir.

Kitapta yer alan *“Ermeni Meselesi, isyanlarla çeşitli aşamalardan geçtikten sonra I. Dünya Savaşı’nda yeni bir karakter kazandı. İtilaf devletleri (İngiltere, Fransa ve Rusya) için Ermenileri kullanarak bir savaş başlatmak, Türkleri arkadan vurmak anlamı geliyordu. Ermeni isyanları Türk devletinin varlığını tehdit ediyordu (s.109).”* ifadelerindeki cümle düşüklükleri görmezden gelinse bile, bu anlatım ele alınan dönemdeki olayları açıklamaktan çok uzaktır. Ayrıca *“arkadan vurmak”* ifadesi yerine daha akademik bir üslup kullanılmalıdır. Yazarlar, Birinci Dünya Savaşı içinde Osmanlı Ermenilerinin oynadıkları rolü ele almadıklarından, konu gerektiği gibi ortaya konulamamıştır. *“Birinci Dünya Savaşı başladığında Rus Çarı, Ermenilere hitaben yayınladığı bildiriye Ermenilerin Osmanlı Devleti’ne karşı savaşma zamanının geldiğini ifade etti... Ermeni komitacıları yurt genelinde yeniden çetecilik faaliyetleri yapmaya başladı. Büyük ve sistemli hareketler için Ermeniler, İngiltere ve Rusya’dan gelecek işareti beklediler*

(s.109).” ifadesinde söz edilen Ermeniler, Osmanlı vatandaşı Ermeniler midir? Yoksa Rusya vatandaşı Ermeniler midir? Nitekim Rusya’nın kendi vatandaşı Ermeniler de vardır. Yurt genelinden kast edilen yer neresidir? Bu durum bir bilgi karışıklığına sebep olmaktadır. Ayrıca Ruslarla Ermenilerin ilişkilerinden daha önce söz edildiğinden Ermenilerin Rusya’dan gelecek işareti beklmeleri anlaşılırken daha önceki anlatılarda İngiltere’den hiç bahsedilmediğinden “Ermeniler neden İngiltere’den işaret bekliyor?” sorusu cevapsız kalmaktadır.

Bir diğer önemli sorun ise “16/17 Nisan gecesi Van Rusların eline geçti. Van, bundan sonra birkaç kez Türklerle, Ermeniler ve onları destekleyen Ruslar arasında el değiştirdi (s.109).” ifadelerinde görülmektedir. Hâlbuki Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus ordusunda “Druzny” adı verilen öncü birlikler içerisinde gönüllü asker olarak yer almışlardır (Günay, 2015:485). Van’ın Ruslar, Türkler ve Ermeniler arasında el değiştirdiği yazılmıştır. Oysa Ermeniler o dönemde ayrı bir devlet değildir.

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti’nin çıkardığı “Tehcir Kanunu” üzerinden 100 yılı aşkın bir zaman geçmesine rağmen tarihteki tartışmalı konular arasındadır. Bu konu tarih ders kitaplarında klişe ifadelerin devam etmesi nedeniyle yeterince açıklanamamaktadır. Ders kitabında 109. sayfada “Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerinde isyana karışan Ermeniler, Halep ve Suriye vilayetlerinin bazı bölgelerine zorunlu göçe tabi tutuldular.” ifadesinden sonra “Erzincan, Samsun ve Adana’daki Ermeniler zorunlu göç dışında tutuldular.” şeklindeki ifade buralardan tehcir yapılması nedeniyle yanlıştır. (BDAGM, 2007:171,206,244,350-351,395-396,427). Ayrıca Erzincan o dönemde Erzurum vilayetine bağlı bir sancaktır. Bugünkü anlamda bir il değildir. Bu bilgi hatası, o dönemin vilayet taksimatının bilinmemesinden ve önceki ders kitaplarında yer alan klişe ifadelerin kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Dâhiliye Nezareti tezkiresinde tehcirle ilgili olarak belirtilen hususlar ana hatlarıyla şu şekildedir (BOA, 198/24):

Savaş mıntıklarına yakın bölgelerde oturan Ermenilerin bir kısmı ordunun hareketini zorlaştırır davranışlarda bulunmakta, halka baskınlar düzenlemekte ve asilere yataklık ettiklerinden Van, Bitlis, Erzurum vilayetleriyle Adana, Mersin, Kozan, Cebelibereket kazaları, Maraş’ın merkezi hariç Maraş Mutasarrıflığı, Halep Vilayetinde; İskenderun, Beylan, Antakya kazalarında yerleşik Ermenilerin yerleri değiştirilecektir. Bunlar Musul ve Zor mutasarrıflıklarının Van vilayetiyle bitişik kuzey kısımlarına, Halep vilayetinin Doğusuyla Güneydoğusuna ve Suriye vilayetinin doğusuna nakledilecektir.

Buradan da anlaşıldığı üzere zorunlu göç, yalnızca ordu açısından stratejik önemi olan alanlarla sınırlıydı. Öte yandan bu kanunla Osmanlı hükümeti, Ermeni nüfusun bir kısmını tehcirin dışında bırakmıştı. (Çiçek, 2010:5-6):

Katolikler, Protestanlar, Zanaatkârlar, asker aileleri gibi birçok insanın tehcirden muaf tutulması Osmanlı Devleti'nin iddia edildiği gibi Ermenileri yok etme amacı taşımadığını, savaş şartlarında ordusunun geri hatlarıyla vatandaşlarının güvenliğini sağlamayı amaçladığını ve Ermeni, Türk, Kürt, Müslüman gibi ayırımlara girmeden Osmanlı vatandaşı anlayışıyla hareket ettiğini göstermektedir. Bu çerçevede Ermeni çetelerine katılmayan ve/veya yardım etmeyen Osmanlı vatandaşı Ermeniler de tehdit altında kalmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'ni böyle bir uygulamaya yöneltmiştir. Ayrıca kitapta Ermenilerin zorunlu göçü sırasında, Ermeni ve Rus saldırıları nedeniyle Van, Bitlis, Erzurum, Erzincan'da yaşayan Müslüman ahalinin de memleketlerini bırakıp göç etmek zorunda kalmasına hiç değinilmemesi ciddi bir eksikliklerdir. Öğrencilerin olayı daha iyi anlayabilmeleri için tehcir kapsamı dışındaki Ermenilerin ders kitabında yer alması yararlı olacaktır.

Kitapta yer alan (s.109) "Görsel 3.14: Tehcir Kanunu" adlı görsel günümüz Türkçesi ile yer almalıdır. Çünkü öğrencilerin eski dilde yazılmış bazı bilgilerin bulunduğu bu görselin ne olduğunu anlamaları mümkün görünmemektedir. Görsel açıklamasının biraz daha genişletilmesi kanıt temelli tarih öğretimi anlayışı ekseninde daha yararlı olacaktır.

Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük 8 Ders Kitabı

Top yayıncılık yayını olan, T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersi ders kitabındaki anlatımda yer alan eksiklikler ve yanlışlıklar üzerine elde edilen bulgular aşağıdaki başlıklar altında değerlendirilmiştir.

Ermeni Ayaklanmaları ve Tehcir

Ders kitabında I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin savaştığı Kafkas (Doğu) Cephesi başlığı altında yer alan Ermenilerle ilgili konu, olabildiğince sade ve akıllarda soru işareti bırakmayacak şekilde ele alınmış ve bilimsel araştırmalardan elde edilen bulgular sekizinci sınıf seviyesine indirgenerek başarılı bir şekilde işlenmiştir (s.36). Ancak bu bölümün sonunda, salgın hastalıklar, açlık, kıtlık ve Ermeni saldırıları sonucunda ölen ve evini bırakıp başka yerlere göçmek zorunda kalan Türk ve Müslümanlardan bahsedilerek Ermenilerin Mondros

Mütarekesi'nden sonra memleketlerine döndükleri, işgalci devletlerle iş birliği yaptıkları ve bazı bölgelerde mücadelenin daha çok Ermenilere karşı verildiğinin anlatılması öğrencilerin konuyu pekiştirip karşılaştırma yapmasını sağlayacağından faydalı olacaktır. Her ne kadar bu konu hakkında kitabın 76. sayfasında bilgi verilmeye çalışılmışsa da bu bilginin Mondros Ateşkes Antlaşması'nın anlatıldığı bölüme alınması, kronolojik boşluk oluşmasını engelleyecektir.

Türk Milli Mücadelesi

Türk Milli Mücadelesinin nedeni olan Mondros Ateşkes Antlaşmasının hükümlerinden söz edilirken 24. Maddede *“Doğu Anadolu’da “Vilayat-ı Sitte” denilen altı ilin (Diyarbakır, Elazığ, Van, Erzurum, Sivas ve Bitlis) Ermeni Devleti’nin egemenliğine geçmesi planlanmıştır (s.42)”* ifadesi yer almıştır. Burada “vilayet” ve “il” kavramları aynıymış gibi kullanılmıştır. O dönemde altı vilayet olarak adlandırılan bölgede, günümüzde yirmiden fazla il bulunmaktadır. Ancak konu içerisindeki anlatımda altı vilayet bugünkü altı ille aynıymış gibi verilmektedir. Bu durum kitabın 69. Sayfasındaki 3. soruda da görülmektedir. Bu bilgi eksikliğinin düzeltilmesi gerekmektedir.

Sayfa 102’de Lozan Antlaşması’nın bazı maddeleri verilerek Türkiye sınırlarının nasıl çizildiği belirtilmiştir Ancak Doğu ve Kuzeydoğu sınırından söz edilmemiştir. Hâlbuki 1921’de Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ile imzalanan Kars Antlaşması kapsamında belirlenen sınırlar, Lozan Antlaşması’nda teyit edilmiştir. Böylece Türkiye Cumhuriyeti’nin sınırları dünya devletleri tarafından tanınmış ve kabul edilmiştir. Ders kitabındaki bu eksikliğin giderilmesi, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın uluslararası antlaşmalarla çizildiğini dolayısı ile de bugünkü Ermeni iddialarının aslında dayanaksız olduğu ortaya koyması açısından önem taşımaktadır.

Milli Mücadele sırasında TBMM döneminde Ermenilerle Doğu Cephesi’nde mücadele edilmiştir. Bu cephedeki gelişmeler öğrencinin seviyesine indirgenerek oldukça başarılı bir şekilde verilmiştir. Ancak burada sayfa 73’te bir illüstrasyon (resimleme) bulunmaktadır. Bu illüstrasyonun yanındaki açıklamada *“İllüstrasyon 3.2.: Zaferden sonra Kazım Karabekir için çıkarılan taş baskı poster. Üzerinde şu yazılı: “Ermenistan fatihi ve yetimler babası, muzaffer Şark ordularımızın kumandanı Kazım Karabekir Paşa.”* ifadesi yer almaktadır. Taş baskı posterin üzerinde yazılı olanların gerçek olduğunu kabul etsek bile tarihi gerçeklerle örtüşmeyen bir durum söz konusudur. Çünkü Kazım Karabekir Paşa, Ermenistan’ı

fethetmemiştir. Doğu Anadolu'daki Ermeni işgal ve mezalimini sona erdirmiştir. Bu durum kitabın hitap ettiği öğrencilerin seviyesi de dikkate alındığında başlı başına bir tarihi olay ve kavram kargaşasına sebep olmaktadır. Söz konusu illüstrasyonun buradan çıkarılması gereklidir. Bir resimleme yapılmak isteniyorsa Kazım Karabekir Paşa'nın başka bir resmi kullanılmalıdır.

Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük 8 Ders Kitabı

MEB yayını olan, T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersi ders kitabındaki anlatımda yer alan eksiklikler ve yanlışlıklar üzerine elde edilen bulgular aşağıdaki başlıklar altında değerlendirilmiştir.

Millet-i Sadıka

Kitapta "*Ermeni Sorunu*" başlığı altında, 46. ve 47. sayfalarda Ermenilerle ilgili ayrı bir bölüm olarak bilgi verilmiştir. "*Ermeniler, Osmanlı yönetimince "millet-i sadıka" (sadık millet) olarak adlandırılmıştır.*" ifadesi ortaöğretim tarih 11 ders kitabının incelendiği bölümde de açıklandığı üzere bu konuda arşivlerde yapılan çalışmalar neticesinde Osmanlı Devleti'nin resmi yazışmalarında bu ifadeyi kullandığı tespit edilememiştir.

Türk Milli Mücadelesi

Bu ders kitabında da Mondros Ateşkes Antlaşması'nın maddeleri ele alınmış, "*Doğudaki altı vilayette (Sivas, Elazığ, Diyarbakır, Bitlis, Erzurum, Van) karışıklık çıkarsa İtilaf Devletleri bu illeri işgal edebilecekler (s.49).*" ifadelerine yer verilmiş, Osmanlı Devleti'nin idari taksimatındaki "vilayet" ve cumhuriyet dönemi "il" kavramları birbirinin aynısıymış gibi kullanılmıştır.

Kitapta, Fransızların Anadolu'nun güneyinde başlattıkları işgal için kullanılan "*Fransızlar, bölgeyi işgal edebilmek için Suriye'den getirdikleri Ermenilerden de birlikler oluşturdular (s.78).*" ifadesi durumu tam olarak ortaya koymamaktadır. Çünkü aynı sayfadaki "*Olay I:*" başlıklı anlatımda yer alan "*Maraş'ı işgal için gelen Fransız askerleri, şehirdeki Ermeniler tarafından sevinçle karşılandı.*" ifadesi ile çelişmektedir. Çünkü Tehcir olarak bilinen Sevk ve İskân Kanunu kapsamında Ermeniler göç ettirilmiştir. Bu çelişkiyi ortadan kaldırmak için Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra 31 Ekim ve sonrasında kısa aralıklarla alınan kararlarla daha önce memleketlerini terk eden

gayrimüslimlerin memleketlerine geri dönebileceklerine dair “*Geri Dönüş Kararnamesi*” çıkarıldığı ve Ermenilerin büyük kısmının kadın, çocuk ve yaşlılar da dâhil olmak üzere memleketlerine geri döndükleri bilgisi verilmelidir.

Kitabın 100. sayfasında Lozan Antlaşması ele alınmış, sınırlardan söz edilmiş, ancak Kuzeydoğu sınırı bu kitapta da yazılmamıştır.

Sonuç

Çalışma sonucunda elde edilen verilerden hareketle incelenen ders kitaplarında Osmanlı Devleti’nin dağılma süreci, Ermeni sorunu ve milliyetçilik akımının etkisi gibi konuların bir uyum içerisinde verilmediği hatta bazı kavramların kullanımında özen gösterilmediği görülmüştür. Buna bağlı olarak “toplumsal hafıza” oluşturmaktan uzak olan bu kitaplardaki sorunlar ve eksiklikler şu şekilde tespit edilmiştir:

Ders kitaplarında Ermenilerin gayet uyumlu bir toplum olduğu, yabancı devletlerin kışkırtmaları sonucunda ayaklandıkları şeklinde bir söylem görülmektedir. Dış mihrak arayışı eksenli bir yaklaşım, Türkiye’deki tarih yazımında ve tarih ders kitaplarında sürekli işlenmektedir. Hâlbuki Osmanlı Devleti’ne karşı ayrılma amacıyla ayaklanan Rumlar, Sırlar gibi Ermeniler de bağımsızlık elde etme planlarını kendileri yapıp Avrupalı devletlerden destek arayıp bulmuşlardır. Burada asıl sorun Osmanlı Devleti’nin XIX. yüzyılda diğer devletler karşısındaki siyasi, ekonomik ve askeri konumunun değerlendirme dışı tutulmasıdır.

Osmanlı Devleti, gayrimüslimlerin ayaklanmalarını önlemek için 1856 yılında Islahat Fermanı’nı ilân etmiş, Lübnan’a, 9 Haziran 1861’de ayrıcalıklı ve bağımsız eyalet statüsü vermiştir (Shaw & Shaw, 1983:183; Jorga, 2005:434-440,457). Lübnan Mutasarrıflığına, Katolik bir Ermeni getirilmiştir (Karal, 1983b:41). Lübnan’dakine benzer düzenlemeler isteyen Zeytun Ermenileri, 1861-1862 yıllarında ayaklanmıştır. 1896 yılındaki Van ve Zeytun ayaklanmalarını Hınçak Komitesi; 1896 yılında Osmanlı Bankası baskını ve 1905 yılında Osmanlı Padişahına suikast girişimini Taşnaksutyun Komitesi planlayıp uygulamıştır. Bu gelişmelere bakıldığında sadece yabancı devletlerin etkisinden söz etmek mümkün değildir.

Tarih ders kitaplarında Ermeni ayaklanmalarında, Avrupalı devletlerin desteğinden söz edilirken İngiltere ve Fransa ile beraber Rusya da anılmaktadır. Oysa Rusya, 1890-1905 yılları

arasında, Osmanlı topraklarında Ermeni ayaklanmalarının en çok çıktığı dönemde, Ermenileri desteklememiştir. Çünkü kendi vatandaşı Ermeniler arasında milliyetçilik akımının yayılmasından endişe etmiştir. Kitaplardaki anlatıma bakıldığında Ermeniler sadece Osmanlı Devleti'nde varmış gibi bir algı oluşmakta, Rusya ve İran hâkimiyetinde yaşayan Ermeniler olduğunu öğrenmek mümkün olmamaktadır. Bu söylem soğuk savaş döneminde Türkiye'deki tarih ders kitaplarındaki yazımdan kaynaklanmaktadır (Aktaş, 2006:87).

Çalışmada incelenen ders kitaplarında Ermeniler için "Millet-i Sadıka" ifadesinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Osmanlı belgelerinde böyle bir ifade yer almadığı, Ermenilerin 1905 yılında Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit'e suikast girişiminde bulunmaya varan isyanları göz önüne alındığında bunun mümkün olmadığı görülmektedir.

Ermeniler için "Millet-i Sadıka" veya "Tebea-i Sadıka" ifadeleri 1976 yılında Milli Eğitim Bakanlığı kitaplarına girmiş ve günümüze kadar kullanılmaya devam edilmiştir. Dönemin tarih yazımında ve tarih ders kitaplarında bu ifadelerin yer almasının nedeni 1970'li yıllarda Ermeni terör örgütü ASALA tarafından Türkiye Cumhuriyeti devletinin diplomatlarına ve yurtdışı elçiliklerine terör saldırıları düzenlenmesi olmuştur. ASALA, Türkiye'den 1915'de yaşanan sözde soykırımın tanınmasını, tazminat ödemesini ve toprak vermesini istemiştir. Türkiye karşıtı terör örgütleri ile de işbirliği yaparak yurtdışında Türk diplomatlarına yönelik saldırılar başlatmıştır. Türkiye ise tarih ders kitaplarında böyle bir söylem geliştirerek aslında Ermenilerin iddialarının, geçmişi referans vererek, dayanaksız olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

Türkiye'de okutulan tarih ders kitaplarında iyi niyetlerle yazılmış olsa da devlete sadık olan Ermenilerin Avrupalı devletlerin kışkırtmalarıyla ayaklandıkları ve ardından zorunlu göçe tâbi tutuldukları ciddi çelişkilere sebep olmaktadır. Bir millet, devletin tüm kademelerinde görev alabilmişse ve devlet tarafından da sadakatinden dolayı diğer milletlerden daha üstün tutulmuşsa devlete karşı neden ayaklanmıştır. Aynı şekilde devlet tarafından neden zorunlu göçe tabi tutulmuştur gibi soruların sorulmasına neden olmaktadır. Öte yandan 2005 yılında, Kayseri'de düzenlenen "Hoşgörü Toplumunda Ermeniler" adlı sempozyumda açış konuşması yapan dönemin Ermeni Patriği Mutafyan, "millet-i sadıka" ifadesini nostaljik bulduğunu ve bugünkü ilişkilerin normalleşmesine bir katkı sağlamadığını ifade etmiştir (Hülagü, 2017: 3).

İncelenen kitaplarda vilayât-il, azınlık- gayrimüslim, Doğu Anadolu ve Patrik gibi daha birçok kavramın yanlış kullanıldığı tespit edilmiştir. Ders kitaplarında geçmişteki kavramlar

bugünkü kavramlara uyarlanarak verilmeye çalışılmıştır. Vilayât ve il, azınlık ve gayrimüslim kavramları birbirinin yerine kullanılabilmiştir.

Doğu Anadolu kavramı ise Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti dönemindeki Doğu Anadolu'yu karşılamaktan uzaktır. Çünkü bugünkü anlamda Türkiye'nin coğrafi bölgelere ayrılması 1941 yılında toplanan I. Coğrafya Kongresi'nde olmuştur. Türkiye 7 coğrafi bölgeye ayrılmış, Doğu Anadolu kavramına burada yer verilmiştir (Tuncel, 2011:4). Bu çerçevede coğrafi taksimatta yanılıya düştüğü için idari taksimatta da yanılıya düştüğü görülmüştür.

Bir diğer önemli tespit ise aslında o dönemde hiç olmayan ama varmış gibi anlatılan kavramlardır. Bunlardan biri "Patrik" kavramıdır. 1461 yılında Osmanlı Devleti'nde Ermeni dini temsilciliğinin Patrik adını aldığı düşünüldüğünde Selçuklu Devleti dönemi boyunca ve Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında Türk-Ermeni ilişkilerinin anlatımında Ermenilerin dini önderi olarak "Patrik" kavramının kullanımı uygun olmamaktadır. Ders kitaplarında istemeden de olsa Ermenilerin, dini olarak Anadolu'da Türklerden önce kurumsal bir kimliğe sahip olduğu gibi bir izlenim oluşmaktadır.

Öneriler

Çalışmada, ders kitaplarında başta "Ermeniler" gibi stratejik konuların nasıl anlatılacağına dair bir yol haritası belirlenmediği, konuların tamamen yazarların bilgi ve tecrübeleri ekseninde ele alındığı tespit edilmiştir. Yazarların düşünce ve ideolojik yaklaşımlarının konuların nasıl ele alınacağını belirleyen en önemli faktör olduğu görülmüştür. Örneğin "...Onlar evlerinin anahtarını birbirlerine teslim edecek dostluk geliştirmişlerdir. Bugün de Türkiye'nin değişik şehirlerinde Müslüman halkla birlikte huzur içinde yaşayan Ermeni asıllı vatandaşlar vardır. Dini, dili ve kökeni farklı insanların bir arada yaşaması ayrılık sebebi değil Anadolu halkı için zenginlik kaynağıdır (Baydar ve Öztürk, 2019:47)." ifadesi bir bilgi değil, daha çok yazarların yorumudur. Bu tip ifadeler iyi niyetlerle kullanılmışsa da bilimsel geçerliliği ve gerçekliği olmayan romantik bir söylemdir. Bu çerçevede tarih ders kitaplarının yazımında uluslararası ölçütlerin dikkate alınması, olumlu ve/veya olumsuz ön yargılardan uzak tamamen bilimsel verilerle desteklenmiş olması gerekmektedir. Türk Milli Eğitiminin hedefleri çerçevesinde ideal bir tarih ders kitabı hazırlanması için aşağıda bazı önerilerde bulunulmuştur:

- Ders kitaplarının, büyük ölçüde daha önce yayınlanan kitapların tekrarı olduğu ve aynı bilgi yanlışlığı ve eksikliğinin sürdürüldüğü görülmüştür. Bunun ortadan kaldırılması için tarih öğretim programları yeniden düzenlenmeli ve ders kitapları yeniden alanın uzmanı akademisyenlere yazdırılmalıdır. Çünkü mevcut müfredatta, konular arasında bağlantı kurulamamaktadır. Bu durum tarih öğretim programından kaynaklı olarak, önce siyasi tarih anlatılan bölümlerle (1. 2 ve 3. Üniteler) kültürel, ekonomik ve siyasi değişimleri ele alan konuların (4, 5 ve 6. Üniteler) kesin hatlarla ayrı ayrı işlenmesinden kaynaklanmaktadır. Öğrencilerin bu konuların birbiriyle bağlantısını kuramadan Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sorunları ve yapılan reformları anlamaları mümkün değildir.
- Selçuklular ve Osmanlılar dönemindeki Türk-Ermeni ilişkilerini ideal bir şekilde sunmak mümkün değildir. Ancak yaşanan sorunlar, daha sade bir şekilde işlenmeli, kin ve nefret söyleminden uzak durulmalı, ayrıştırma yerine iki milletin paylaşımları öne çıkarılmalıdır. Örnek olarak Ermeniler, Türklerden etkilenecek, İslami bir müessese olan vakıf müessesesini kullanmış, miras paylaşımını İslam Hukuku'nun belirlediği şekilde yapmıştır. Türkler de Ermenilerden mimarî, kuyumculuk başta olmak üzere birçok zanaatın inceliklerini öğrenmişlerdir.
- Türk-Ermeni ilişkilerinde 1878 yılından sonra yaşanan gelişmeler ayrı bir bölümde değerlendirilmelidir. Milliyetçilik düşüncesinin etkili olduğu bir dönemde her devletin karşı karşıya kaldığı milliyetçi nitelikli bağımsızlık amaçlı ayaklanmaların Osmanlı Devleti'nde de görüldüğü, Osmanlı Devleti'nin ise "Osmanlılık" anlayışı kapsamında Osmanlı vatandaşı olan devlete bağlı Ermenilerle değil, sadece ayaklanan Ermeniler ile mücadele ettiği, her devlet gibi bütünlüğünü korumayı amaç edindiği vurgulanmalıdır.
- Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar yaşayabilmesinin nedeni, değişen şartlara göre kendini yenileyip reformlara yönelebilmesidir. XIX. yüzyılda başta Ermeniler olmak üzere ayrılıkçı hareketlerin artması üzerine "Osmanlılık" politikasının uygulanması, Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla "Meşrutiyet" ve "Kanun-ı Esasi"nin ilan edilmesi aynı amaçla ilişkilidir. Tüm bu yenilikler Gayrimüslim ve Müslim ayırımı yerine eşitlik esasına dayanan Osmanlı vatandaşı kavramını getirme çalışmasıdır. Bu nedenle devlet, Osmanlı vatandaşı anlayışıyla halka yaklaşmış, onları etnik ve dini kökenlerine bakmaksızın önemli görevlere getirmiştir. Nitekim Ermeni ayaklanmaları yaşandıktan sonra da devletin en üst düzey görevlerine tayin edilen Ermeniler görülmektedir.

Devletin birçok dış problemle uğraştığı 1912 yılında bir Ermeni olan Gabriel Noradunkyan Efendi'nin Hariciye Nazırlığı görevine tayin edilmesi, devletin herhangi bir etnik köken ayırımına gitmeksizin vatandaş kavramını esas aldığını gösteren çok önemli bir örnektir. İtalya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan Trablusgarp Savaşı sonunda 1912 yılında imzalanan Ouchy (Uşi) Antlaşması, onun nazırlığı döneminde imzalanmıştır. Bunlar ders kitaplarında anlatılarak öğrencilerin olaylar arasında bağlantı kurmaları, olayları anlamaları ve yorumlayabilmeleri sağlanmalıdır.

- En tartışmalı konulardan olan “Sevk ve İskan Kanunu” ya da “Tehcir” sadece kanunun içeriği verilerek, Ermeniler Türk ve Müslüman köylerine baskın vererek katliam yapıyordu şeklinde yetersiz açıklamalarla anlatılmaktadır. Oysa bu konu uluslararası alanda her yıl Türkiye'nin önüne konulmakta, tehdit ve şantaj unsuru olarak kullanılmaktadır. Bu konudan söz edilirken dönemin koşulları, seferberlik, devam eden savaş hâli ve Çanakkale'deki ölüm kalım savaşı sırasında bazı Ermenilerin çetecilik faaliyetlerine girerek Müslüman köyleri basmalarından söz edilmelidir. Burada dikkat edilmesi gereken “Ermeniler” şeklinde genel bir ifadeden kaçınılmasıdır. Burada vatandaşlık kavramı vurgulanmalıdır. 1915 yılında çıkarılan “Sevk ve İskan Kanunu” ile aslında savunmasız, korunmasız ve askerde oldukları için erkek olmayan köylerde yaşayan kadın, çocuk ve yaşlıların güvenliğini sağlamak amaçlanmıştır. Çünkü bu Ermeni çeteleri sadece Türk ve Müslümanlara saldırmıyor, kendilerine destek vermeyen Osmanlı vatandaşı Ermenilere de saldırıyor, ihtiyaçlarını karşılamalarını istiyordu. Devletin önceliği vatandaşların can güvenliğini sağlamaktır. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin, Türk ve Ermeni diye bir ayrıma gitmeden vatandaşlık çerçevesinde olaya baktığı, savaş koşullarında halkın tamamının can güvenliğini sağlamak maksadıyla bu kanunu çıkardığı, Ermeni vatandaşlarını, cephe gerisindeki bölgelere sevk etme kararı almak zorunda kaldığı öğrencilere anlatılmalıdır. Savaş şartları nedeniyle 1915 yılında başlayan bu sevkîyatın 1916 yılına kadar sürdüğü, bu sırada salgın hastalık, açlık ve soğuk gibi nedenlere bağlı olarak kayıplar yaşandığı, aynı durumun sevkîyatı idare eden askerler içinde geçerli olduğu tarihi gerçekler ve mantık silsilesi içerisinde öğrencilerde herhangi bir şüphe bırakmayacak şekilde açıklanmalıdır. Ayrıca aynı dönemde Rus işgaline uğrayan Van, Bitlis, Erzurum gibi yerlerde yaşayan Müslüman halkın Batı'ya kaçmak zorunda kaldığı, onların da açlık, kıtlık, soğuk hava ve salgın hastalıklar nedeniyle çok büyük zorluklar yaşadığı bilgisi de işlenmelidir.

- Kitaplarda kullanılan kavramlar tamamen açıklanarak verilmelidir. Ayrıca bazı kavramların anlaşılabilir olması için söz edilen tarihi döneme ait bir kavram bugünkü bir kavramla aynı anlamda kullanılmamalıdır. Aynı şekilde günümüzde kullanılan bir kavramın o dönemde de kullanılıyormuş gibi yer almaması gerekir. Bu durum özellikle coğrafi yer ve bölgelerde fazlaca görülmektedir. Kavramın yanlış kullanımı öğrencilerde yanlış öğrenme dolayısı ile de yanlış yorumlamalara sebep olacaktır.
- Kitaplarda yer alan görseller ve haritalar konularla uyumlu olarak seçilmelidir. Özellikle Osmanlı Devleti dönemine atıfla Arap harfleri ile yazılı belgelerin günümüz Türkçesine çevrilmiş halde verilmesi gereklidir. Ancak incelenen kitaplarda görüldüğü üzere konularla ilgili görsel ve harita bulmakta zorlanıldığı, bunun sonucunda bazı konularda sadece düz yazı olup metinler sıkıcı olmasın diye konuya yakın görsel ve harita kullanılması yoluna gidildiği görülmektedir. Bunun yerine konuya uygun, olayların geçtiği dönemi yansıtan görsel ve haritalar ilgili arşiv ve kütüphanelerden temin edilmelidir.

Kaynakça

Ahmet Cevdet Paşa. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. C. 2; İstanbul: İlgü Kültür Sanat.

Aktaş, Ö. (2006). *Cumhuriyet devri tarih ders kitaplarında Rusya imgesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kars.

Alaca, E. (2018). Türkiye’de siyasi iktidarların değişimine bağlı olarak ortaöğretim (lise) tarih ders kitaplarında Osmanlı padişahı imajı: II. Abdülhamit örneği. *OPUS – Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8 (14), ss. 555-577.

Alptekin, C. (1988). Türkiye Selçukluları. *Doğuştan günümüze büyük İslam tarihi*. C. 8; İstanbul: Çağ.

Andreasyan, H. D., Dalaurer, E. ve Yinanç, H. (2000). *Urfalı Mateous Vekayinamesi (952–1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136–1162)*. (Çev. H. D. Andreasyan). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Aslan, E. (2006). Neden tarih öğretiyoruz? *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20, ss. 162-174.
- Ataş, Ç., Ataş, U. (2018). *Ortaokul ve imam hatip ortaokulu Türkiye Cumhuriyeti inkılap tarihi ve Atatürkçülük 8. Sınıf*. Ankara: Top.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (BDAGM). (2007). *Osmanlı belgelerinde Ermenilerin sevk ve iskânı (1878-1920)*. Ankara: Sistem Ofset.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). *Meclis-i Vükela Belgeleri (MV)*. 198/24.
- Baydar, S., Öztürk, F. (2018). *Ortaokul ve imam hatip ortaokulu Türkiye Cumhuriyeti inkılap tarihi ve Atatürkçülük ders kitabı 8. Sınıf*. İzmir: Çağlayan.
- Bozkuş, Yıldız Deveci. (2015). Ermeni tarih ders kitaplarında 1915 olayları. *Tesam Akademi Dergisi*, 2 (1), ss. 89-105.
- Cahen, C. (1984). *Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler*. (Çev. Y. Moran). İstanbul: E.
- Cevdet Paşa. (1991). *Tezâkir*. (Yay. C. Baysun) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çelebyan, A. (2003). *Antranik Paşa*. (Çev. M. Arpi ve N. Arek). İstanbul: Peri.
- Çiçek, K. (2010). .Osmanlı Ermenilerinin 1915'teki tehciri: Bir değerlendirme. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 3 (6), ss. 1-14.
- Erkal, M. (1993). *Cizye*. DİA 8. cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ertan, T. F. (2000). Lozan Konferansı'nda Ermeni sorunu. *Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2 (2), ss. 209-225.
- Göyünç, N. (2005). *Türkler ve Ermeniler*. (Haz. K. Çiçek) Ankara: Yeni Türkiye.
- Güllü, R. E. (2013). *Ermeni sorununun ortaya çıkış ve gelişim sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin tutumu (1878-1923)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.
- Günay, N. (2007). *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytin isyanları*. İstanbul: IQ.
- Günay, N. (2015). *Zoraki ittifaktan yol ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler*. İstanbul: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Gürün, K. (1985). *Ermeni dosyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Hocaoğlu, M. (1976). *Arşiv vesikalarıyla tarihte Ermeni mezâlimi ve Ermeniler*. İstanbul: Anda.
- Hülagü, M. (2017). *Hoşgörüden yol ayırımına Ermeniler*. Erişim (19.03.2019): <http://fayllar.org/hazirlayanlar-v3.html?page=3>.
- İçen, M. (2019). Toplumsal hafızanın siyasal alan tarafından inşa sürecinin sosyal bilgiler/tarih ders kitaplarına yansımaları. *Turkish History Education Journal*, 8 (1), ss. 60-81.
- İlter, E. (1995). *Ermeni Mes'elesi'nin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları (1780–1915)*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- İnalçık, H. (1993). *Osmanlılar'da Cizye*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 8; İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Jorga, N. (2005). *Osmanlı imparatorluğu tarihi*. (Çev. N. Epçeli). C. 5; İstanbul: Yeditepe.
- Kalecikli, K. (1994). *Türkiye Cumhuriyeti ve inkılâp tarihi ve Atatürkçülük*. İstanbul: Gendaş.
- Karal, E. Z. (1983a). *Osmanlı tarihi*. 8. cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karal, E. Z. (1983b). *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri*. C. 6; Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kocaş, S. (1967). *Tarih boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni ilişkileri*, Ankara: Altınok.
- Kodaman, B. (1983). *Şark meselesi ışığı altında Sultan II. Abdulhamid'in Doğu Anadolu Politikası*. İstanbul: Orkun.
- Köprülü, M. F. (1986). *Edebiyat araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kurat, A. N. (1987). *Rusya tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Küçük, C. (1979). Şark meselesi hakkında önemli bir vesika. *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32, 607-638.
- Laçın, A., Önal, B., Demir, B., Erdem, E., Kaplan, M., Arıca, M., Gündoğdu, S., Aydemir V., Karakaya, Y. ve Çakmak, Y. (2018). *Ortaöğretim tarih 11 ders kitabı*. Ankara: MEB.
- Ostrogorsky, G. (1999). *Bizans devleti tarihi*. (Çev. F. Işıltan), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Öke, M. K. (1996). *Uluslararası boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya ekseninde Ermeni sorunu*, İstanbul: İz.
- Öztuna, Y. (1976). *Tarih lise III*. İstanbul: MEB.
- Öztuna, Y. (1967). *Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi*. C. 12; İstanbul: Hayat.

- Runcıman, S. (1986). *Haçlı seferleri tarihi*. (Çev. F. Işıltan). C. 1; Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Safran, M. (2008). Türkiye’de tarih eğitimi ve öğretimi. M. Safran ve D. Dilek (Edt.), *21. Yüzyılda Kimlik, Vatandaşlık ve Tarih Eğitimi* (s. 13-20). İstanbul: Yeni İnsan.
- Sevinç, N. (2004). *Arşiv belgeleriyle tehcir Ermeni iddiaları ve gerçekler*. 2. Baskı. İstanbul: Milenyum.
- Shaw, S. ve Shaw, E. K. (1983). *Osmanlı imparatorluğu ve modern Türkiye*. (Çev. M. Harmancı). C. 2; 2.baskı, İstanbul: E.
- Sonyel, S. R. (2009). *Osmanlı Ermenileri büyük güçler diplomasisinin kurbanları*. (Çev. A. Birerdinç). İstanbul: Remzi.
- Süslü, A. (1990). *Ermeniler ve 1915 tehcir olayı*. Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü.
- Svazlian, V. (2005). *Ermeni soykırımı ve toplumsal hafıza*. (Çev. E. Demir). İstanbul: Belge.
- Şahin, R. (1988). *Tarih boyunca Türk idarelerinin Ermeni politikaları*. İstanbul: Ötüken.
- Şimşir, N. B. (1989). *British Documents on Ottoman Armenians*. 1C.; Belge Numarası: 69, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Maarif Nazırı Hakkı. (1327, 12 Mart). Tanin Gazetesi, Numara: 919, s. 2.
- Tuncel, M. (2011). Birinci Coğrafya Kongresi’nde Türkiye coğrafi bölgelerinin isimlendirilmesi, sınırlarının tespiti ve günümüze etkileri. *Türk Coğrafya Dergisi*, 57, 1-10.
- Turan, O. (1971). *Selçuklular zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken.
- Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. (1986). *Türk milli bütünlüğü içerisinde Doğu Anadolu*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi*. 2. Baskı, İstanbul: Belge.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.
- Yüksel, E., Kapar, M. A., Bildik, F., Şahin, K., Şafak, L., Ardıç, M., Bağcı, Ö. ve Yıldız, S. (2018). *Ortaöğretim tarih 10 ders kitabı*. Ankara: MEB.